

У БОРБИ РОЂЕНЕ

ДОПРИНОС ЖЕНА КОЗАРЕ НАРОДНООСЛОБОДИЛАЧКОЈ БОРБИ

Ведрана Адамовић, музејски савјетник
Марина Љубичић Богуновић, виши кустос

МУЗЕЈ КОЗАРЕ
MUSEUM OF KOZARA

- ЈУ МУЗЕЈ КОЗАРЕ ПРИЈЕДОР
- ЈУ НАЦИОНАЛНИ ПАРК „КОЗАРА“ ПРИЈЕДОР, МЕМОРИЈАЛНИ МУЗЕЈ НА МРАКОВИЦИ

ПРИЈЕДОР, 13. МАРТ - 12. АПРИЛ 2024.

Изложбу посвећујемо женама Козаре у Другом свјетском рату, оне које су током рата, али и по завршетку, имале истакнуту улогу у друштву, али и онима које нису биле на важним политичким и војним задацима, али чији је допринос борби за слободу свога народа и бољи положај жена у друшту једнак. Нисмо их дијелили по заслугама и положају, сматрале смо да је храброст њихова заједничка и највећа врлина. Храбре и заслужне су биле све. Како се допринос ширем историјском контексту и једној широј теми најбоље остварује анализирањем и истраживањем првенствено локалне историје, тако су се и аутори ове изложбе одлучили да акценат у обради ове теме ставимо на простор Козаре и Поткозарја, у оноликој мјери у којој нам историјски извори и литература буду дозвољавали. Првенствени циљ јесте да се покаже колики су допринос жене Козаре дале у борби против истребљена свога народа од стране Независне Државе Хрватске, која је за циљ имала истребљење српског живља на простору НДХ па самим тим и Козаре, колико се положај жене у друштву и породици измијенио и како се тај процес одвијао. Сагледавајући жене у НОБ-у, осврнули смо се на године које су претходиле рату. Неопходно је било приказати и позицију жене на којој ће она дочекати Други свјетски рат. И та позиција увелико се разликује на ралацији село–град. Управо, аспект жене у рату са простора Поткозарја, са посебним освртом на срез Приједор, даје му још један значајан и нов приказ кроз обрађене појединачне приче и пратеће фотографије, хронолошки и тематски уклопљене. Како аутор поеме *Сџојанка мајка Кнежойољка* Скендер Куленовић у посвети емотивно наводи: „Посвећујем жени безименој, вољеној **у борби рођеној!**” Управо тако, имамо познате и дјелимично знане жене које је изњедрила НОБ, као и оне мање познате, али не мање важне због својих различитих прича, трагедија или подвига и новина којима су донекле промијениле свој положај и живот.

Текстови на паноима су дијелови публикације *У борби рођене*, која детаљно обрађује улогу, допринос и значај жена Козаре и Поткозарја у Другом свјетском рату. Изложба је настала као резултат научно-истраживачког рада на поменутој публикацији и на њој ће бити презентовани значајни експонати, сакупљени током рада на истој.

Аутори

Пољед на Козару

На подручју Козаре и Поткозарја постоји народна изрека: „Кућа не почива на земљи, већ на жени“. Са почетком Другог свјетског рата жене Козаре суочиле су се не само са ратним страхотама, већ и са сасвим новом улогом и положајем у друштву и држави који су се тек формирали. Нове прилике затекле су градске и сеоске жене у различитом положају. Живот жене у граду и жене на селу увелико се разликовао. Градске жене већином су живјеле растерећене чврстих и тешких патријархалних стега. У великој већини су биле школоване, похађајући не само основно образовање већ и гимназију и средње стручне школе. Живот жене на селу изгледао је другачије. Основну школу завршавао је мали број жена, неписменост је била велика и није се придавао значај школовању женске дјеце. Други свјетски рат и отпор непријатељу сагледив је из различитих аспеката живота. Вриједности као што су оданост народу, храброст, знање, предузимљивост потискивале су стара мјерила која су од жене тражила послушност, немијешање у мушке послове, затвореност у кући, итд. Мушкарци су се мање мијењали. Многи од њих су прихватили ту нову жену, другарицу, као нужну, али и пролазну ратну појаву, дио сурове ратне стварности. Излазећи у друштвени живот и потврђујући пред друштвом своје способности и снагу – жене су постајале и свјесне сметњи на путу којим иду. Питање тог новог, трајног положаја жене, наметнуло се и када су ратне потребе престале.

Жене у граду имале су знатно угоднији живот, иако је то било такође неуједначено. И градске куће имају баште и дио за „благо“, животиње без којих се тешко преживљавало и опстајало. Имућније породице имале су и жене које су им помагале у кућним пословима. Ради комплетније слике развоја грађанске културе у Приједору неопходно је споменути да је у насељу Српска варош постојао објекат који је био заједнички кориштен од 1912. године за потребе СПЦПД „Вила“ и „Српског сокола“, касније преименованог у „Соко“ Краљевине Југославије. Оба друштва у свом чланству имала су значајан број жена. Управо су она дала замах укључивању жена у културни и друштвени развој грађанске културе Приједора, која је била у свом зачетку. У њеној близини налазила се и Женска занатска школа у згради „Добровољне задруге Српкиња“, касније познатије као друштво „Коло српских сестара“, која је била „организована по типу сличних школа у Србији“. Задатак тих школа био је да „образују женски подмладак у разним занатима и да помогну унапређење кућне индустрије. Ове су школе биле једним дјелом ниже, а другим продужене. Поред бројних спортских клубова дјеловао је и женски рукометни клуб „Хазена“. Културно-просвјетно друштво „Просвјета“, прво је друштво које се у БиХ почело бавити послом просвјеђивања жена на селу. Године 1925/26. у Босанској Крајини, „срезу Приједор одржане су двије школе за сеоске домаћице и то у Српском Волару и Брезичанима“. Наставни план ових школа исти је као онај који је прописан за државне школе за сеоске домаћице. У допису Среског начелства у Приједору Краљевској банској управи и Просвјетном одјељењу 10. маја 1937. године у предмету Статистика друштва, евидентирано је 67 различитих друштава.

Дјевојке у лишји на Лазареву субошу (Врбица) у главној градској улици 1939. године

ИЛЕГАЛКЕ

Мира Цикошић

*Мица и Милан Врховац и
Здрава Стефановић*

Здрава Стефановић

Ајша Маличевић, Вука Миограј и Иванка Гашић са групом илегалки из Приједора

„Осуда је изречена. Сједим у ћелији и чекам да дођу њо мене (...) Пољуби је многио њуша и реци јој да је мама њоздравља и моли да буде добра и њослушна.“

Миру Цикоту рат је затекао у Приједору, као супругу Котарског судије Боже Цикоте. Позиција и углед који је уживао њен супруг омогућили су јој да буде на извору информација, али и склоњена од прогона, једно извјесно вријеме, док је њен рад у окупираном Приједору био од изузетног значаја. Веома брзо по оснивању НДХ, након хапшења Мухарема Суљановића, постаје секретар Мјесног комитета КПЈ Приједор. Врло ангажована, она је у тренутку хапшења Мухарема Суљановића дала дио новца који је требало послати оцу у Београд, а којим су „платили делегацију која је ишла Анти Павелићу. Ишли су неки угледнији муслимани из Приједора да моле да не стрељају Мухарема. И стварно, Мухарем није стрељан.“ Мјесто састанака комуниста у граду било је у кући Мире Цикоте, која је испод имала столарску радионицу и погодан пролаз до стана. Мира је имала групу са којом је радила, то су углавном биле жене: „Здравка Стефановић, Мица Врховац, Вука Миодраг, Ајша Маличевић и Невенка Антонијевић. Мира Цикота и Здравка Стефановић, као њена најближа сарадница, одржавале су везе са Бањалуком и Загом Умићевевић. Када је почела непријатељска офанзива на Козару, на Витловску, код штаба одреда, изашли су из Приједора Мира Цикота и партијско руководство из града. Сви су распоређени на разне задатке, неки су упућени у јединице, итд. Организовани отпор усташко-домобранским и њемачким снагама на Козари престао је 7. јула 1942. године. Истог дана ухваћен је на Голој планини, усред Козаре, збјег од педесет жена са дјецом. Ипак, из њемачких докумената сазнајемо да је Мира Цикота (30) ухапшена „по њемачкој војсци 14. јула“, а као разлог хапшења наводи се да је била „активни члан партизана“. „Марију Каус (1926), Јулију Хавић, Миру Цикоту и њену малу Љиљану, везали су конопцима око врата и тако везане шибали чиме су стигли и вукли беспућем кроз папрат и трње према Дубичкој цести. (...) Нелу Бојанић, Словенку, учитељицу из Ламовите и њену осмогодишњу дјевојчицу, стрељали су одмах, као опомену осталима.“ Саслушавали су је „још у Козари, тукли испред тадашње трговачке радње Хенић у центру Приједора, а онда затворили у зграду гдје је раније био Срески суд. Касније је пребачена у затвор ‘Црна кућа’ у Бањалуци, да би 10. августа по налогу њемачке борбене групе ‘Западна Босна’ била предата хрватским властима на суђење.“ Током цијеле офанзиве Мира се није одвајала од свог дјетета, водила је и носила свуда са собом и онда када су их ухватили на дубичкој територији. Одатле је спроведена у Бања Луку у затвор Црна кућа. Јавно вјешање Мире Цикоте извршено је 27. августа 1942. године на тадашњој приједорској тржници (иза данашњег споменика палим борцима Одбрамбено-отаџбинског рата 1992–1995).

Српска Варош у Приједору

ИЛЕГАЛКЕ

Нела Бојанић

Зајорка Заја Умићевић

Нада Веиновић

Марија Бецнер

У исто вријеме, још једна храбра и одважна жена из насеља Гомјеница, изван града и непријатељске бодљикаве жице, направила је велики подвиг. На захтјев Миле Вученовића, тада командира партизанске чете у Миљаковцима, успоставила је контакт са илегалцем Васом Рајлићем у граду, који је набавио планове о непријатељским снагама око Приједора и поред непријатељске страже „изнијела скицу и план обезбјеђења града“. Без страха, како у свом сјећању Васо Рајлић наводи „слободно и сигурно“ Марија Бецнер (супруга Милана Бецнера) успјела је да обави свој дио задатка. Живјела је са породицом (супруг Милан, синови: Павле, Иво, Вили, кћерке: Елза и Каролина) у Гомјеници, насељу у близини Приједора. То је била једна врста међузоне између жицом опасаног града и територије на којој су се налазиле партизанске јединице. Захваљујући њеној одважности, Приједор је био ослобођен по први пут, 16. маја 1942. године, јер су партизани на вријеме добили све неопходне информације.

Нела Бојанић је на подручју Приједора живјела још из периода прије Другог свјетског рата, имала је једну кћерку, деветогодишњу Бранку. Долазак и почетак рада у селу Ламовита, за ову младу учитељицу био је значајна прекретница. Ту је као старији колега такође службовао Милан Врховац, тада већ ангажовани партијски активиста. Вјероватно је овај сплет околности усмјерио Нелу да се придружи илегалном покрету и буде веза Мјесне партијске организације и партизана са Козаре. Убрзо, школа у Ламовитој постаје центар гдје се окупљају истакнути организатори устанка. Нела је смјело извршавала своје задатке: преносила из Приједора санитетски материјал, извјештаје партијске организације, различите информације, а понекад и муницију. Једном приликом је, како је записано: „чак и бомбе извозила из Приједора“. Ставила их је у кофер, а затим фијакером

дошла у Ламовиту. Нела је била на Витловској у збјегу, жељела је да иде са јединицом у борбу, али није могла због дјетета које је одбијало да се одвоји од мајке. Тражећи заштиту, у загрљају своје мајке, на истом мјесту убијена је и недужна дјевојчица. Оне су биле опомена осталима.

Мира Цикота и Здрава Стефановић, као њена најближа сарадница, одржавале су везе са Бањалуком и Загом Умићевић. На списку ученика приједорске гимназије који су положили нижи течајни испит наведена је Загорка Умићевић за школску годину 1931/32. Негдје око 10. јула дошла је и она преко Будимлић Јапре и Рудице, у село Јаворик, гдје су је одраније познавали. Заповједништво 4. Окружне пуковније, Сарајево, 25. колхоза (августа) 1941. године извјештава: „Трећег српња (јула) 1941. Умићевић Загорка (Зага) студент медицине (комунисткиња), из села Сводна, котара Бос. Нови, отишла је из Сводне у Будимлић Јапру код своје сестре Даре, удате Глушац. Из Будимлић Јапре отпутовала је 11. српња т. г. у Чађевицу код своје тетке Умићевић Боје, гостионичарке из Рудице. Међутим, према извјешћу заповједника постаје Бос. Нови, именована у Чађевицу – Рудице уопће није ни долазила. Лични опис: „рођена 1917, стас 158 цм. висока, коса плава, лице обло мршава, чело наравно, очи плаве, нос и уста правилна, зуби ситни и здрави, особитих знакова нема. (...) Наљем да се за напред именованом напише и нареди потрага, те у случају можебитног успјеха, иста ухвати и оружничкој постаји Сводна спроведе“. О њеној хладнокрвности и сналажљивости говори чињеница да је изашла из Бањалуке у аутомобилу са комисијом која је послана да испита случај одлажења авиона из Бањалуке, авијатичара и групе активиста НОП-а из Уреда за колонизацију.

Сировођење заробљених Срба кроз центар Приједора у вријеме офанзиве на Козару, према мјестима поубљења, радним и концентрационим логорима у љети 1942. године

Болница на џилани изнад Козарца

Почетак Другог свјетског рата затекао је Босну и Херцеговину оптерећену тешким стањем које је изазвао претходни велики и исцрпљујући рат. Како су се два свјетска рата десила у кратком временском размаку, становништво није стигло да се опорави од посљедица претходног рата, а већ их је дочекао следећи. У земљи оптерећеној заосталом економијом, у неразвијеној аграрној и културној средини, осиромашено и исцрпљено становништво било је подложно разним болестима. Тешки услови живота, слаба исхрана, лоши услови становања и др., погодовали су развоју различитих болести: трбушног тифуса, пјегавог тифуса, дифтерије, дизентерије, туберкулозе, венеричних болести (ендемски сифилис), маларије, шуге. Честе су биле и душевне болести као посљедица алкохолизма или ендемског сифилиса. Упоредо са овим, постојао је и проблем недовољног броја здравствених установа али и радника. Земљу у таквом стању затекао је и Други свјетски рат. За ратне потребе постојећи медицински кадар био је недовољан. Санитетска служба у партизанским јединицама развијала се упоредо са развојем народноослободилачке борбе, са ратним потребама и формирањем нових јединица. Одмах по избијању устанка на овом простору, али и прије дизања устанка, већ након првих борби, указала се потреба збрињавања рањеника, што је значило и потребу формирања болница. Потребно је напоменути да те прве партизанске болнице, а често ни оне формиране касније, нису биле болнице у правом смислу ријечи. Болницом се сматрао и импровизовани смјештај и брига о рањеницима. Прве болнице биле су најчешће смјештене по приватним кућама и то углавном по селима испод Козаре, до којих је непријатељ тешко могао доћи. Настајале су усљед нужде, током или након ратних операција, у импровизованом смјештају, често и без љекара, са болничким особљем оспособљеним на курсу. Упркос овим недостацима имале су изузетан значај и велики допринос у борби. Због угрожености током ратних операција час-

то су мијењале локацију, па самим тим и назив. Током њемачко-хрватске офанзиве на Козару, љета 1942, неке од њих су расформиране и прикључене другим болницама, на сигурнијим локацијама. Након неког времена поново су обновљане, уколико су то ратне околности захтијевале. Током читавог рата велики проблем за све партизанске болнице уопште па тако и на терену Козаре, представљао је недостатак стручног медицинског особља, како љекара, тако и медицинских сестара. Једини начин за образовање средњемедицинског кадра били су курсеви. Најбројнији били су они за водне и четне болничарке, носоце рањеника, хигијеничаре, као и особље за његу рањених и болесних. Овакви курсеви нису одржавани само у почетку рата, већ се то чинило током читавог рата, кад год и гдје год се за то указала прилика уз присуство љекара. Касније је на курсевима вршена и обука за референте батаљона и одреда, замјеника референта бригада, главне болничарке болнице или одјељења. Љекарске прегледе обављао је др Младен Стојановић, који је на почетку устанка боравио на терену Паланчишта и Јеловца, али је темељ санитарској служби ударен у октобру 1941. године, стварањем јединственог партизанског одреда (Други КНОП одред), и доласком др Алфреда Ржехака из Загреба. Због недостатка школованих болничарки, др Ржехак је у селу Бистрици одржао курс прве помоћи за омладинке. Полазнице овог курса биле су касније распоређене у новоформиране четне амбуланте и болнице, а са оспособљавањем болничарки се наставило па је тако у новембру исте године одржан курс прве помоћи у окупираном Приједору. Предавач на овом курсу била је Јела Перовић, која је илегално боравила у граду, а полазнице курса биле су омладинке скојевке. Курс је похађало око петнаест жена, међу којима и Мира Цикота, Вука Миодраг, Здравка Стефановић, трајао је петнаест дана, а полагало се теоретски и практично. За организацију санитета на територији Босанске Крајине била је задужена др Даница Перовић.

Група рањеника са болничаркама

Испред болнице код манастира Мошћаница

Милка Бјеловук, бомбаш и болничарка у 11. Крајишкој бригади

„Саниџейска служба у бајџаљонима била је на болничаркама, референџима бајџаљона. Биле су њо храбре и одважне дјевојке.“

др Иво Шалек

Заја Умићевић и сесџре Перовић на једном од задџака

Болничарке носе рањенике

Јованка Радић била је са рањеницима на Козари од формирања прве партизанске болнице 1941. године, па све до краја рата. Ова храбра жена остала је уз рањенике и током пробоја обруча на Козари, и заједно са Васом Бутозаном бринула је о њима током пробоја и након изласка из обруча. Успјела је да се пребаци на терен Подгрмеча и рад настави у амбуланти Подгрмечког одреда у Хадровцима, гдје су стизали и рањеници са Козаре. Одавде је као болничарка Друге крајишке бригаде учествовала у акцији на Врхпоље код Санског Моста, а затим и у нападу на Мркоњић Град и Јајце. По повратку у Подгрмеч пратила је бригаду у нападу на Бихаћ. Учествовала је и у првој фази Четврте непријатељске офанзиве, поново пребацујући рањенике преко Сане у Подгрмеч. Његујући рањенике обољеле од тифуса, а усљед тешких ратних услова и сама је обољела од ове болести. То је није спријечило да се одмах након опоравка, у мају 1943. године, врати на Козару. Тешко се кретала и морала је да користи штаке, али била је упорна у жељи да настави свој рад.

Сестре Марија Каус Шкундрић и Мира Каус од првих дана њемачко-хрватске окупације биле су укључене у ратна дешавања. Порођица Каус живјела је у приједорском приградском насељу Пухарска, на пола пута између града и села Паланчиште, гдје се налазио штаб Козарског одреда, па је њихова кућа била погодно мјесто за одржавање курирске везе између Козаре и града. Мира Каус је већ од првих дана окупације ангажована као шпијунка и курир, јер због њене националности није била сумњива. Кроз скојевску организацију радила је на писању парола против окупатора и дијељењу прогласа и летака по граду, као и на преношењу порука. Радила је са групом коју је водила Иванка Гашић-Матерић и Ајша Маличевић. Поруке је преносила у кантама за млијеко. Пошто се показала као веома способна, када је почео устанак добијала је и другачије задатке, па је радила на прикупљању помоћи у санитарском материјалу. Када је било могуће доћи до оружја, радила је и на преношењу оружја на унапријед договорена мјеста. Често су сестре у својој кући скривале чланове комунистичке партије које би тражиле усташке власти. Због преношења порука и оружја, Мира се неријетко знала наћи у опасности,

а радила је и на сакупљању помоћи која је била неопходна партизанима на Козари. Заједно са њом на овоме су радиле и Сида и Јула Хавић, сестре Славка Хавића. Сакупљене ствари на Козару је преносила Марија Поповић, која је обављала курирске послове, родом из Бистрице. Временом је постала сумњива усташким властима, па је у децембру 1941. године побјегла из Приједора и отишла на Козару. Убрзо је премјештена у четну амбуланту у село Божиће, гдје је у почетку сама бринула о рањеницима. Поред тога што је рад са рањеницима био отежан недостатком основних санитарских средстава, требало је водити бригу и о њиховој исхрани. Исхрана је обезбјеђивана уз помоћ жена у селу, а захваљујући њима за амбуланту је прибављена и постељина. Од старих марама и пешкира направљени су завоји, који су редовно морали бити откухавани, а све то обављала је уз престани рад у амбуланти. Почетком 1942. године, придружује јој се и сестра Марија Каус, затим Милева Кусоњић, Душанка и Невенка Радоњић. Веома брзо ових пет жена створиле су праву болницу, у коју долази и др Алфред Ржехак. Марија Каус Шкундрић постављена је за руководиоца болнице, а ове храбре жене похађале су и курс за болничарке, који им је одржао др Ржехак. Болници се касније придружују и Софија Мркшић Соја и Бора Батоз.

„Козара, тако смо је звали. Дошла нам је отуд. Петнаест година је тек скоро пребацила. Ошишана кратко, па личи на мушкарчића. Брза, окретна, поуздана. Увек је стављам да буде поред најтежих рањеника. И данас је поред носила са тек донетим тешко рањеним партизаном. Накидала је Козара зелене гране да га закамouflира од авиона, који нас од ране зоре прате. Једну овећу грану држи руком изнад Зарићеве главе. Добро га је сакрила. Па, ипак. У трен нађосмо се у вихору земље, лишћа и тутњаве коју земља затреса, бомбе су сручене баш на болницу. Дим се још није разишао, а ми почешмо да се пребројавамо. Козара одбачена метар-два даље. Без једне руке. Откинута изнад лакта остала је са чврсто стегнутом граном у шаци, која се наднела над Зарићем, да га и мртвог штити.“

(Др Саша Божовић)

Кућа породице Радаковић, болница у Божићима

ЖЕНЕ БОРЦИ

Група жена бораца са Козаре

Неуспрашива Анђа Кнежевић

Анђелија Кнежевић-Анђа

„Млагосї не зна за сїрах“

Школске године 1937/38. Анђелија Кнежевић-Анђа положила је нижи течајни испит у Гимназији. Почетак рата затекао ју је у седмом разреду гимназије у Приједору. Још тада показивала је зубе неправди, иако се то односило на школске прилике. Живјела је близини жељезничке станице Брезичани, гдје се налазила непријатељска јединица и тако била идеалан сарадник. Подстакнута тиме написала је писмо партизанима на Карану, описујући положај и бројност те јединице. Није се двоумила да успостави контакте са домобранима, покушавајући извући муницију, оружје и информације, договарала је састанке и била једна од илегалних веза са Приједором. Њен карактер најбоље описује она сама, казујући: „Иначе, од раније сам од оца научила да се оно што одлучиш мора извршити, као наређење у војсци“. Била је сувише одважана и строга. Уочи партизанског напада и ослобођења Приједора, 16. маја 1942. године, Анђа се прикључила партизанским јединицама у јуришу. Рањена је приликом преласка преко кровова до куће једног од приједорских усташа, апотекара Бабића. Неко је опалио метак, Бабић или неко његов, па је погодио Анђу у врат. Због неповјерења у домобранског љекара, није дозволила да јој превиде рану. То је ни најмање није спречило да присуствује Окружној конференцији СКОЈ-а, али и на великом народном збору у ослобођеном Приједору. Била је млада, одушевљена и неустрасива. Послије свега, Анђа наставља своју борбу, али овај пут поново илегално на подручју града Бањалуке, од прољећа 1944. године. Ево како је та акција изгледала према ријечима Пере Башкота, опуномоћеника ОЗНЕ: „По налогу Обласног комитета КПЈ за Босанску крајину, у прољеће 1944. године убацили смо илегално у Бањалуку Анђу Кнежевић која је тамо отишла на дужност секретара Мјесног комитета КПЈ. Одмах по пријему налога да се обезбједи њено убацивање у град, приступио сам свестраним припремама. Са Анђом сам се поздравио на стотињак метара од асфалтне цесте више Клашнице. Требао је да се јави млинару на Врбасу, да је он одведе у тај град. Када смо се растали, нестрпљиво сам иза заклона посматрао како ће успоставити везу са млинаром. Међутим, у тренутку када је Анђа стигла на цесту, наишао је један камион пун Нијемаца. Анђа је хладнокрвно подигла руку. Нијемци су стали, пружили јој руке, узели је к себи у камион и повезли у Бањалуку. Анђа је остала на дужности секретара Мјесног комитета у Бањалуци до нашег поновног доласка у тај град. Рад у Бањалуци био је све организованији и успјешнији“.

Лепа Радић нејосредно пред појубљење

Лепа Радић – народни херој

Најпознатија жена борац са Козаре свакако је Лепа Радић. Рођена је 19. децембра 1925. године, на градишкој страни Козаре у селу Гашница. Од самог почетка била је укључена у припреме за подизање устанка, помажући у скривању прикупљеног оружја, а у децембру 1941. године, одлази у партизане, међу којима су били и њен отац и брат, а затим и цијела породица. Први пут је ухапшена већ прве ратне године, након децембарске офанзиве на Козару 1941. године, а заједно са њом ухапшени су јој мајка, брат и сестра. У затвору у Градишци провела је око двадесет дана, а након што је пуштена одлази на Козару, гдје се придружује Грбовачкој партизанској чети. Једно вријеме провела је као болничарка у болници у Ламовитој. Била је најмлађа болничарка у амбуланти Другог крајишког одреда, гдје је захваљујући др Младену Стојановићу научила како се његују рањеници. Њена храброст била је надалеко позната међу партизанским јединицама. На Козари су јој током офанзиве погинули отац Свето, брат Милан од петнаест година и стриц Владета. Ово није сломило њену вољу да се бори за ослобођење свога народа, па је и током Четврте непријатељске офанзиве показала велику пожртвованост као члан Штаба за евакуацију рањеника и становништва, организујући збјегове током јануара и фебруара 1943. године, у ледом и снијегом окованом Грмечу. Водећи рачуна о стотину педесет жена, дјеце и старца, још једном је исказала велику храброст, али и прибраност. У тренутку када је њен збјег био изненада опкољен, остала је мирна и борила се до задњег момента. Овдје се задњи пут сусрела са сестром Даром. Испуцала је сву муницију којом је располагала на њемачке војнике. То, наравно, није било довољно, савладана је и ухапшена уз ударце кундаком, али ни тада није посустајала већ је позивала народ да се не предаје. Одведена је у Босанску Крупу гдје је подвргнута испитивању и мучењу, али није одала никога. Осуђена је на смрт вјешањем. Објешена је у Босанској Крупи, 11. фебруара 1943. године.

Даница Пузавац, борац НОР-а и касније мајор ЈНА

Миља Тороман Марин, партизанка са Скригинове фотографије

Миља Тороман Марин –
партизанка са фотографије Жоржа Скригина

Козарчанка Миља

Послије ослобођења, у поратним годинама, на свим конгресима младости свуда је на прочељу била слика насмијане партизанке са пушком на леђима. Њена слика красила је многе монографије, школске уџбенике и разгледнице. Знало се да је ту слику, као и низ других из НОР-а направио Жорж Скригин, борац и филмски режисер. Ту насмијану дјевојку Скригин је снимео у козарској бригади гдје је била борац и болничарка, не знајући ни ко је, ни да ли је преживјела рат. Трагом фотографије Миља је пронађена у селу Крива Ријека надомак Приједора, гдје је живјела са супругом Пером Марином. Живот Миље Тороман из Брекиње крај Козарске Дубице био је у знаку драме коју рат доноси, а коју је Козара на најтежи начин осјетила и преживјела. Прешла је дуг пут од козарачког збјега, преко логора у Сиску, до рада у околици Нирнберга, те повратка у строј XI козарске бригаде команданта Микана Марјановића. Слика вриједи више од хиљаду ријечи. Ипак, ову животну причу вриједило је поменути на овој изложби као омаж једној од најљепших Скригинових ратних фотографија са Козаре, али и и жени без које би она била тек једна од многих.

Успомена на дане борбе - партизанке

ЛОГОРАШИЦЕ

Діо лоіора Сїара Градишка – „Кула”

*„Пшице се селе на јуі, йшице се селе
у йшойлије крајеве, йамо је љейше неі' шу.“*

Нада Црногорац и Нада Милиновић

... Убрзо ће је ухапсити усташки агенти. Саслушали су је у усташком редарству, у присуству „руководиоца усташког редарства Вајса“ и још једног агента. Озлоглашени усташки агент Рудолф Вајс дошао је у Бању Луку одмах 1941. године, последије успостављања усташке власти. Био је у расту низак и црн (...) веома крволочан. У исто вријеме према записнику направљеном у просторијама Заштитног редарства, гдје је саслушавао Р. Вајс (Weiss) 24. септембра 1942. у изјави свједока Маринка М. оптужена су и Нада Милиновић и Радмила Радовановић: „Колико се сјећам по чувењу мојих другова чланова Н. О. О. били су Мирко Милиновић, чија је кћи Нада и син Драго били најактивнији у партизанској младежи и најбољи организатори разних манифестација, те културних приредаба у дому културе. (...) Никола Радовановић чија жена Анђела и кћерка Радмила исто бијаху активне“. Касније ће заједно дјелити логорску ћелију, страх и злостављања. Неће преживјети.

Нада Црногорац и Нада Милиновић - приједорчанке из злојасне „Куле“

Жене са Козаре одвајане су од своје дјеце и одвођене према радним и конценџрационим логорима

Сџоменик у Г. Јеловцу, заселак Маџуре

Оне које су побједиле смрт у „Кули“

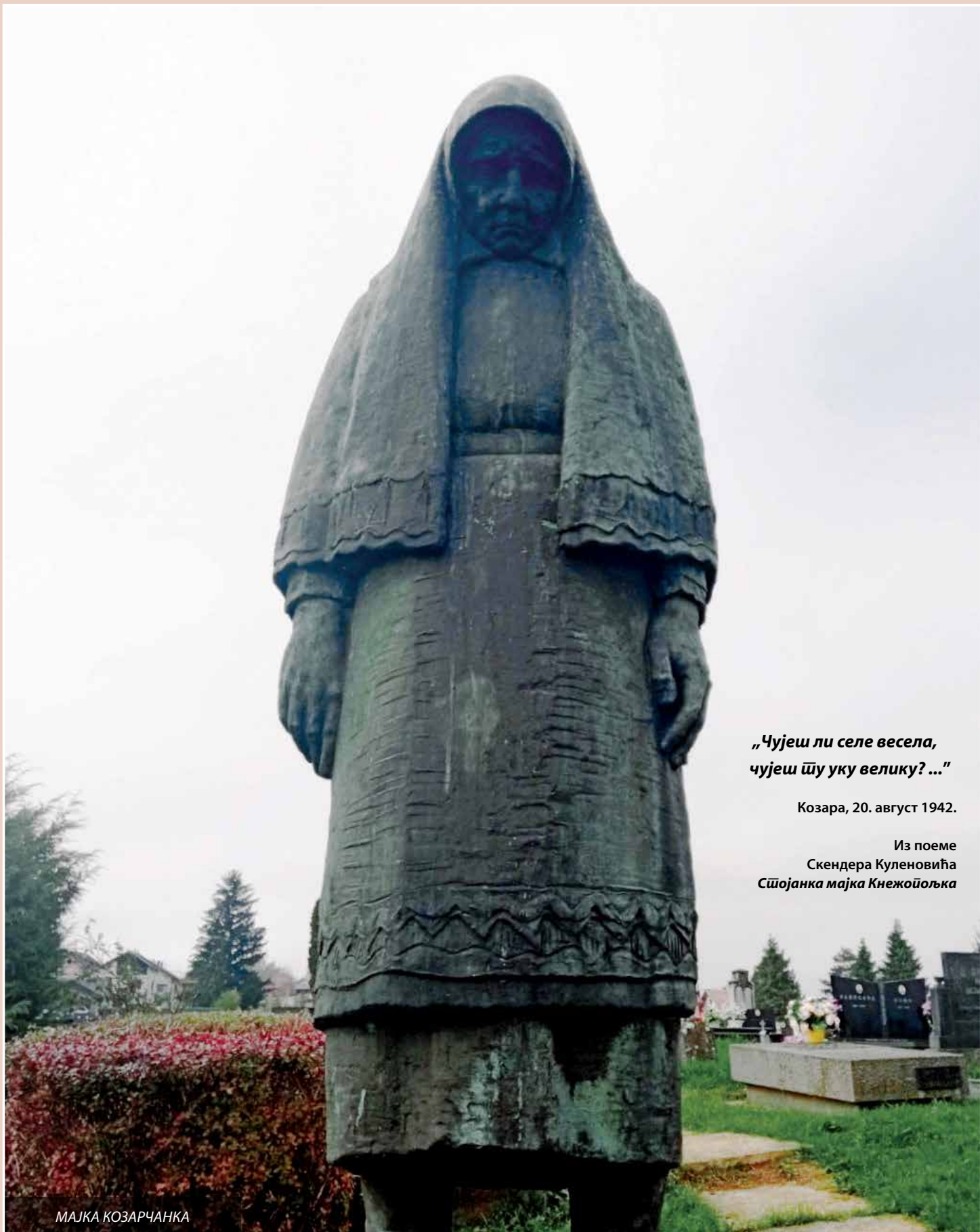
Лазарка Врањеш-Грубан

Током V непријатељске офанзиве, средином јуна 1943. године, послје преласка преко Сутјеске, Лазарка је заробљена, од стране њемачких војника, са групом рањеника и болесника. Заједно са њом заробљени су и Богдана Бјеловук-Јуришић, Мирко Јуришић, Стојан Тадић, Мара Бороња, Ката Шукунда, Милица Вујасиновић, Јања Купрешанин и Грација Маестро. Након заробљавања, Нијемци су их предали домобранима, који их транспортују прво у Мостар, а затим у Сарајево, гдје су предани усташком редарству. У Сарајеву су смјештени у Централни затвор, гдје су подвргнути саслушавању и испитивању. Ислеђивања су вршена до изнемоглости, а циљ је био добијање података о бројности партизана, положају Врховног штаба и сл. Лазарку је испитивао агент Јакуповић из Козарца. Након мјесец дана, упућена је у логор Стара Градишка, заједно са групом од 30 људи. Како сама наводи, били су толико исцрпљени и измучени да су се једва кретали, а од глади и мучења су им испадали зуби. Њена група, међу којом је било 15 жена, допремљена је у логор крајем јула 1943. године. У логору су раздвојили мушкарце и жене. Мушкарци су смјештени у приземље, а жене на спрат, у просторију са само једним прозором. Прву ноћ мучени су мушкарци, а ујутру у просторију са женама улази група усташа на челу са Љубом Милошем и почињу да их туку. Пребијање је прастало тек кад су жене биле потпуно измрцварене. Овакве ситуације одвијале су се сваку ноћ. Ислеђивање није вршено, јер су усташе знале да се ради о партизанкама.

Јелица Ерцег-Ивановић

Као најтежи период боравка у логору наводи вријеме када су пристизале колоне људи, жена и дјеце са Козаре и када су се чули јауци мајки док су им усташе одузимале дјецу. Наводи и да су размишљале како да отму понеко дјете, па да је било и случајева када су успјевале, али да би дјеца веома брзо умирала јер није било услова за живот. Свједочи и о дављењу дјеце циклоном, наводи да се радило о бебама, дојенчади које су усташе одузеле од мајки. Наводи да је у логор допремљен и транспорт жена међу којима је било доста из Приједора, као и да је доста народа са Козаре отпремљено на ликвидацију, велики број са подручја Дубице, околине Приједора и Босанског Новог. Након доласка великог броја Козарчана у логор, сусрела се и са Љубицом Драгновић, Надом Црногорац и Миром Каус, те Бањалучанком коју наводи само по имену Бела. Као велику трауму наводи прозивке логораша које су вршили Макс Лубурић, Љубо Милош, Љубо Матковић и Анте Врбан. Ти тзв. „наступи“ по њеним ријечима вршени су ноћу, и никад се није знало коју ће прозвати, да ли сваку десету или по неком другом броју, што је веома тешко утицало на жене у логору. У логорском кругу постојала је и црква у коју су недјељом, у смјенама, одлазиле све логорашнице без обзира на вјерску припадност. Жене које су биле исцрпљене и неспособне за физички рад ликвидирани су, по Јелицином свједочењу често су полуживе бацане у јаму.

Преживјеле су.

***„Чујеш ли селе весела,
чујеш њу уку велику? ...”***

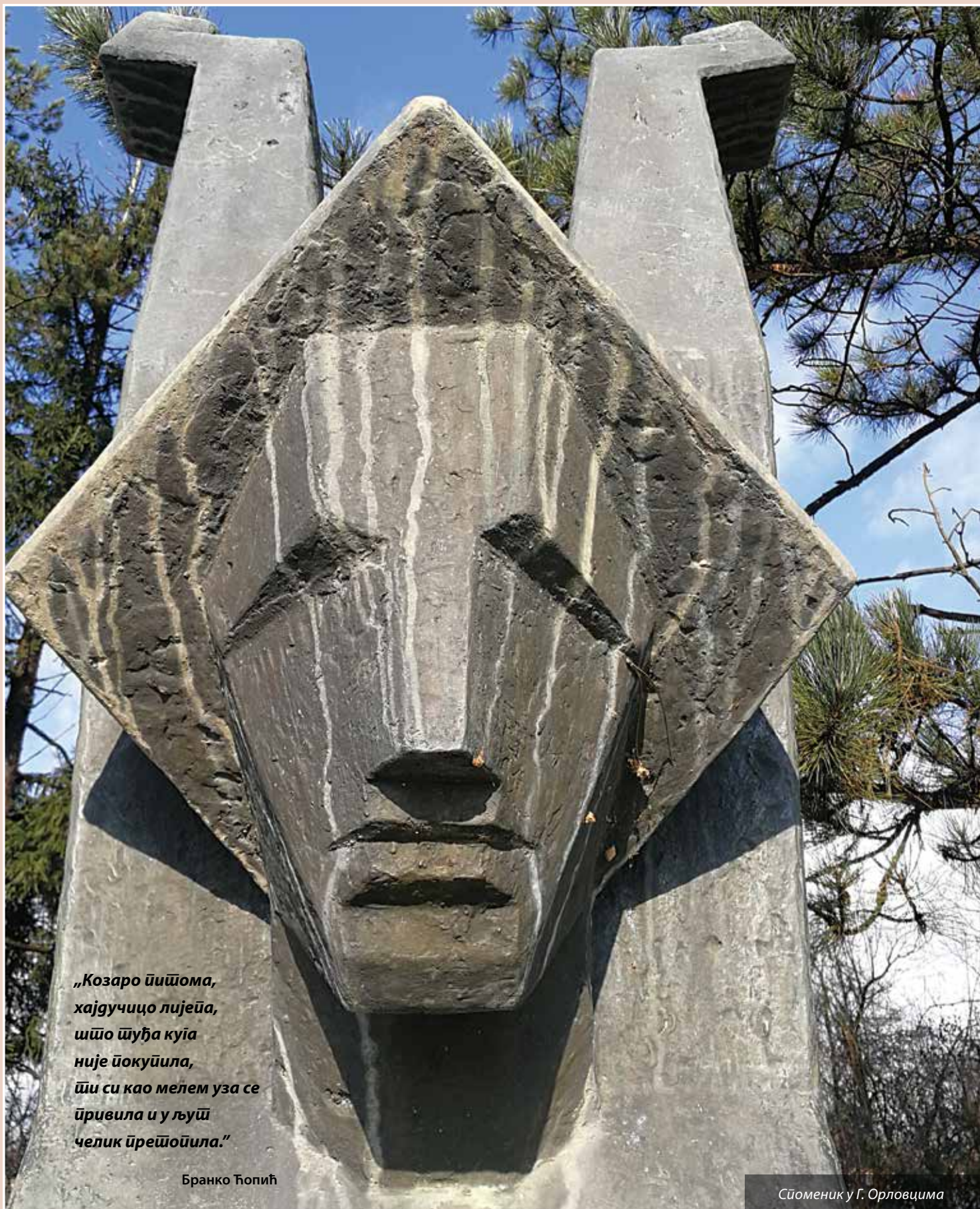
Козара, 20. август 1942.

**Из поеме
Скендера Куленовића
Својанка мајка Кнежойољка**

Геноцид над Србима у Независној Држави Хрватској свој најстрашнији израз имао је у страдању дјеце. Судбина дјеце неодвојива је од судбине мајки које су преживјеле страшну судбину козарских збјегова и које су биле принуђене да уплакано дијете оставе у неком од јаркова Козаре, како плач не би одао усташама збјег и осталу дјецу. Мајки које су гледале како им дјеца умиру у наручју од глади, које су убијене заједно са својом дјецом. Мајки којима су дјеца одузета у логору и за чију судбину никад нису сазнале, чији су синови погинули у партизанима. Мајки које су преживјеле све то и нашле снаге да наставе живот без имало мржње. Мајки које су обновиле Козару. О рађању и умирању у Козари говоре нам записи Драгоја Лукића: „Даница Благојавић, Ковиљка Марић, Бранко Тепић, Вељко Зец и Ружа Пејаковић, рођени су у козарском збјегу оних јулских дана 1942. године, када је најтеже било, када је на Дубичкој цести врело као у котлу, када је у Широкој луци било као у паклу; Зора Марин, Драгиња Бурсаћ, Стоја и Пава Боројевић родиле су синове у шумама Патрије и Палежа, а Љуба Васић дјевојчицу. И сви су погинули. Мајке и дјеца заједно”.

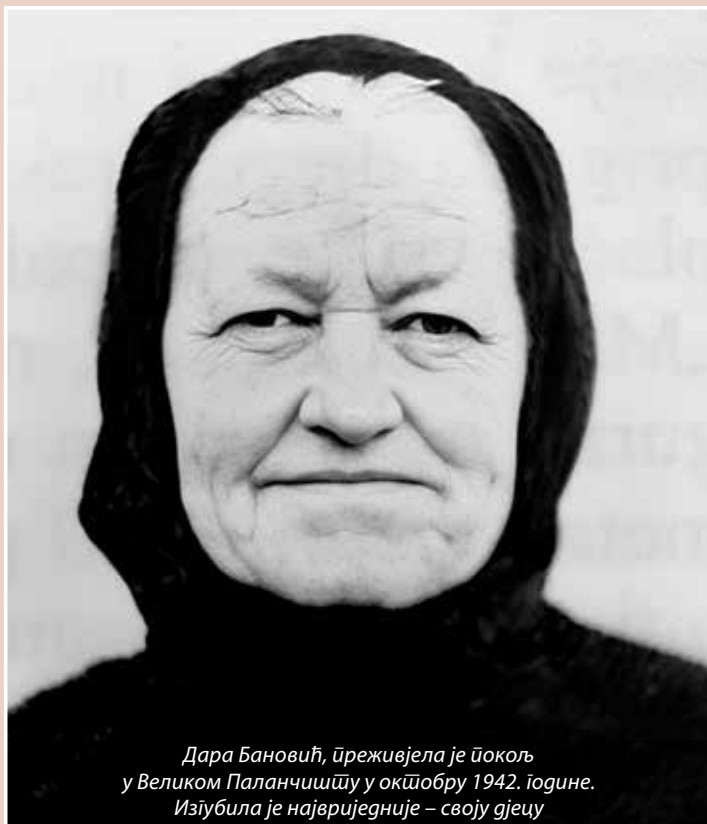
Транспорти жена и дјеце према логорима смрти (Фоџо МЖГ)

*„Козаро ѿишѡма,
хајдучицо лијеѿа,
ишѡ ѿуђа куѿа
није ѿокуѿила,
ѿи си као мелем уза се
ѿривила и у љуш
челик ѿреѿѡѿила.“*

Бранко Ћопић

Сѿоменик у Г. Орловцима

Дара Бановић, преживјела је покољ у Великом Паланчишту у октобру 1942. године. Изгубила је највриједније – своју дјецу

Дара Бановић

На најмасовнијој локацији покоља у селу Велико Паланчиште, у потоку Чикаре, који је текао крвав, са лешевима разбацаним на све стране, страдала је и Дара Бановић, која се, када је дошла свијести „извукла из масе убијеног народа. Поред ње су лежали заклани њени двоје дјеце и мужевљева сестра Анђа“. Ту је угашена младост Паланчишта. Побијене су многе дјевојке, дивне омладинке, које су тек стасале за прве зборове. Рат им је прекинуо младост, а усташке каме прекратиле тек започети живот. Посебно је потресно њено свједочење, забиљежено од стране Драге Шормаза 1976. године, у којем се наводи следеће: „Около су на мокрој земљи лежали мртви, моје комшије и мјештани, попрскани крвљу. Задрхтала сам, пригрлила дјецу и рекла: ... Па зар ћете нас побити!? Дјеца плачу, вриште, препала се и приљубила уз моје дрхтаво тијело. Мајку ти српску, мичи се, иди шта стојиш! опсова усташа и гурну ме пушком у леђа. Пошла сам уз поток још десетак метара напријед. У глави ми само једна мисао: не дати, бранити дјецу! Изгубих снагу и падох на земљу, али сам још при свијести, све видим, чујем. Непомична сам. Најтеже ми је било гледати када су крвници клали моју дјецу. Помрачио ми се ум“.

Анка Жујић - „Имала сам двоје дјеце, Милорага у шестој и Милеву у шрећој години. Када су нам усташе оштимале дјецу, ја сам усјела, не знам ни сама како, да се провучем у колону за Јасићребарско. Убрзо су ми умрли обоје на рукама, прије него што сам им ишла моћи помоћи.“

Цвијета Турудија

Оно што је специфично за козарачке жене, поред храбрости која је неспорна, поред снаге да наставе живот након свих мука и патњи, носећи своју бол тихо и достојанствено, јесте чињеница да живот настављају без имало мржње према онима који су им учинили зло. У томе су аутори ове изложбе видјели њихову највећу снагу. Једна таква жена, јесте Цвијета Турудија, чију је судбину забиљежио Драгоје Лукић. У Цвијети смо препознали наше баке и прабаке, које су преживјеле козарачку голготу и смрт дјеце у усташким логорима. Препознале смо Дару Бановић, Илинку Мацуру, чија су сведочења забиљежена раније, и многе друге жене са којима смо током ових и ранијих истраживања разговарале, а у чијем приповиједању смо примјетили само бол, мржњу никад. Цвијета Турудија из Драготиње имала је шест синова. Њен муж Симо изгубио је живот већ 1933. године. У вријеме избијања устанка српског народа овога краја 1941. године, имала је педесет седам година. Њени синови учествовали су у дизању устанка од првога дана. Њен други по реду син Милан био је прва жртва првог устаничког дана. Тог дана Цвијета је скинула бијелу бошчу и обукла црнину. По повратку кући, након офанзиве, сазнала је да су јој синови Ђуро и Михајло погинули током пробоја обруча из Козаре. Према ријечима Драгоје Лукића, нико није видио њене сузе и нико није чуо њен јаук. „У себи је она сама надјачала смрт својих синова. И чинило се да је са њиховом смрћу добила неку нову снагу.“ Обавеза коју је имала око унука није јој дала да поклекне. Стално је била у покрету и увијек се са топлином обраћала људима. Таква је била и према непријатељским војницима чије су посаде биле у близини, а који су често долазили до њене куће. Поред свега, сарађивала је са партизанским јединицама, преносећи поруке које је требало доставити у Козару или окупирани Приједор, у својој прегачи. Пети син Јован погинуо је пред сам крај рата, као замјеник политичког комесара градишко-лијевчанског одреда. „У тренутку најтежег родитељског бола, Цвијета је, само с дубоким уздахом, прекрила своје очи рукама да јој унук не примјети сузе.“

Смошра Пеше крајишке народнослободилачке ударне бригаде, Мошћаница 1. мај 1943.

Из рефереата Цане Бабовић: „Организационо питање АФЖ-а“, са прве Земаљске конференције АФЖ-а одржане 6, 7. и 8. децембра 1942. године закључило се и ово о великој пожртвованости и самопрегору жена „јер су радиле под условима гдје их је сваког момента вребала смрт. (...) Она је добила свој пун облик и ми данас овде на стотине седимо на нашој првој, историјској конференцији АФЖ-а, а говоримо о резултатима нашег досадашњег рада и постављамо нове задатке пред нашу организацију. (...) Жене Босанске Крајине масовно и самопрегорно учиниле сумного за проширење наше НОБ, а организација АФЖ-а у Крајини није дошла до таквог изражаја до каквог је она већ данас требало да дође када се узме у обзир широки покрет жена. То је основна црта већине наших организација, да је полет жена прерастао њихову организациону снагу. (...) Наша организација не развија се равномерно, а нарочито заостаје у неким крајевима који су под окупатором. (...) АФЖ је организација свих жена независно од тога колико је ко стар. (...) Може се рећи да наша организација АФЖ-а није још успјела да окупи све жене. Ван наше организације налази се још велики број Хрватица и Муслиманки (велико слово у ориг. тексту, прим. аутора).“

Овај преображај жена у новонасталим околностима, потакнут је најприје борбом за голи живот у Поткозарју током Другог свјетског рата. Наравно, он је развојем НОБ-а добио различите облике и смерове. Жена је на себе морала да преузме много тога, од најважније животне улоге, мајке, постала је важан ослонац народноослободилачке борбе, али не занемарујући своју примарну улогу никада. Све чешће брисање разлике између позадине и фронта, брисало је полако и мушко-женску позицију. Како год, у свом извјештају након завршетка Офанзиве на Козару и борци сами свједоче да „позадину какву смо ми имали сигурно није имао ни један одред у земљи. Одана нам до краја, давала је све што се затражило“.

Читава су села без мушке главе и у њима све почива на козарској удовици која је све дала и све прегорјела. Она је мушкарца заменила у свему, чак и у пјесми. Док су, прије двије године, овим селима мушкарци пјевали: ‘Ми смо браћа испод Козарице, гдје не рађа мајка издајнице (...)’, данас тако пјевају жене: ‘Ми смо сеје испод Козарице, гдје не рађа мајка издајнице’. Са још видним ожиљцима од тешких рана, Козара се и даље упорно бори, ради и пјева.

Женска радна бригада „Зоја Космодемјанскаја“

Жене села Мирковца (Кнежица) на радној акцији, љеша 1944. године

„Та некада су мајке њихове мачем у руци умјеле освјетлити себи лице – данас се свјетле лица племенитим дјелима. Треба се угледати на друге, не само у томе, какви се фистани и шешири носе, него и у ономе што може бити корисно за опште добро. Тек када се будемо знали подићи изнад обичних, свакидањих ствари, заслужићемо име народа.“

Босанска Вила, 1886.

Осликани зид у кући породице Радешић, израђене 1883-1885. године

МУЗЕЈ КОЗАРЕ
MUSEUM OF KOZARA

ПРИЈЕДОР, 13. МАРТ - 12. АПРИЛ 2024.

Издавач: Музеј Козаре Приједор; **За издавача:** Драјана Мамић, директор
Умјетничка подршка: Алекса Милић; **Техничка подршка:** Синиша Тимарац

Графички дизајн: Зоран Совиљ

Штампа: Графички аџеље „ГРАФИТ“ Приједор; **Тираж:** 50 комада